

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VII • Broj 4 (21) • Decembar 2022. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:

Prilozi književnoj i
kulturnoj povijesti
bosanskohercegovačkih
Jevreja

Vol 7, No 4(21) (2022)

Društvene i humanističke studije DHS

DOI: <https://doi.org/10.51558/2490-3647.2022.7.4>

Table of Contents

Articles

- Political in Minor Literature: The Field of Jewish Literature in Bosnia and Herzegovina Between the Two World Wars 13-26
Damir Šabotić
- Three Literature Pictures of Jews and Muslims Co-existence in Ottoman Bosnia 27-50
Nehrudin Rebihić
- Narrative Re/Definition of Jewish-Bosnian Intracultural Identity 51-68
Šeherzada Džafić
- Perceptions of Jews in the Bosnian Franciscan Literary Tradition: From Anti-Judaism To Anti-Semitism? 69-88
Ena Begović-Sokolija
- Approach to Laura Papo's Dramatic Work: The Text and Its Meanings 89-102
Ana Cecilia Prenz Kopušar
- Bosnian Sephards in the Works of Laura Papo Bohoreta 103-116
Ana Cecilia Prenz Kopušar, Edina Spahić
- The Life Path of Javer Effendi Baruch During the Austro-Hungarian Administration 117-132
Stojanka Lužija
- The Articles about Jews from Bosnia and Herzegovina in the Zagreb Zionist Magazine Židov from 1917 to 1941 133-160
Ljiljana Dobrovšak
- Media Representation of the Jewish Community of Bosnia and Herzegovina: Content Analysis of Bosnian Daily Newspapers (2005-2021) 161-186
Mirza Mahmutović
- Jewish Religious Schools in Sarajevo until 1941: The Sephardic Yeshiva of Sarajevo (La Yeshiva De Saray) and the Jewish Secondary Theological Seminary in Sarajevo (El Seminario Rabbíniko Saraylisko) 187-196
Stevan Milovanović

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.4.103

UDK 929:82 Papo Bohoreta L.

Primljeno: 18. 10. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Ana Cecilia Prenz Kopušar, Edina Spahić

BOSANSKI SEFARDI U DJELIMA LAURE PAPO BOHORETE

U ovom radu bavit ćemo se djelom Laure Papo Bohoreta, sefardske spisateljice koja je živjela i stvarala u prvoj polovici 20. stoljeća. S obzirom da su sva njena djela pisana na maternjem jevrejskošpanskom jeziku, ovim radom cilj nam je ukazati na specifičnosti njenog stvaralaštva kako bismo ga približili široj čitalačkoj publici. Naročito nam je cilj istaknuti njenu prosvjetiteljsku ulogu, te ulogu čuvarice tradicije, kulture i jezika na kojem je stvarala i koji je baštinila. Posebno važan segment na kojem se bazira njeno ukupno stvaralaštvo je uloga žene u ondašnjem društvu. Ovim radom ukazat ćemo kako je Laura Papo, kroz svoje ženske likove i njihovu borbu, popločala put kojim žene Sefartkinje postižu svoj intelektualni razvoj i proces afirmiranja žene izvan njenog doma.

Ključne riječi: Laura Papo Bohoreta; spisateljica; čuvarica tradicije; jevrejskošpanski jezik; Sefardi

Pisati o bosanskohercegovačkim Sefardima, njihovoj tradiciji, kulturi, jeziku i književnosti, a posebice o ženama Sefartkinjama, čuvaricama te tradicije, nemoguće je bez pominjanja lika i djela Laure Papo Bohoreta. Upravo ova autorica, prva bosanskohercegovačka sefardska spisateljica, u svojim djelima ženi sefardske zajednice posvećuje centralno mjesto. Nažalost njeno književno stvaralaštvo, ako izuzmemo Nezirovićev prevod *Sefardska žena u Bosni* (2005), nije poznato široj bosanskohercegovačkoj čitalačkoj publici jer je u cijelosti napisano na jevrejskošpanskom jeziku. No, prije nego se osvrnemo na njena djela reći ćemo nekoliko podataka iz njenog života koji su utjecali i na njezino stvaralaštvo.

Prema domovnici Jevrejske općine u Sarajevu Laura Papo je rođena 28. 03. 1891, iako Čampara (1967) i Nezirović (1992) kao datum rođenja navode 15. 03. 1891. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi iz kojih su izvora pomenuti znastvenici došli do ovog podatka. Luna, njeno pravo sefardsko ime, prvorodena je kćer oca Jude Lona i majke Ester Levi. Bohoreta je nadimak koji se prema sefardskoj tradiciji davao prvorodenoj kćeri. Sasvim suprotno starom sefardskom vjerovanju da kćer donosi nesreću u porodicu *Dainada ea kuando nase se esfrian sielos i tieras* “kada se ona rodi ohlade se i nebesa i zemlja“, Laura je više nego i jedna druga Sefartkinja, zapravo učinila ponosnim cijeli svoj narod pišući i obrazujući, ne samo Sefartkinje, nego općenito žitelje ondašnjeg Sarajeva.

Upravo su ženski likovi stub Laurinog dramskog stvaralaštva. Tome u prilog ide i tvrdnja Prenzove kada piše: „Cjelokupno književno djelo Laure Papo, a posebno teatar, razvija se u kontaktu sa ženama sefardske zajednice i stimulirano je porodičnim iskustvom. Bohoretini likovi nam uvijek govore iz svoga doma. Dijalog vode u svom okruženju. Drugim riječima, kuća poprima glavno značenje, pretvara se u prostor kroz koji se tradicija nastavlja“ (2015: 14). Ovim temama ćemo kasnije u radu i govoriti, ali svakako je u ovom uvodnom dijelu važno naglasiti da je njena prva i velika inspiracija za sve što će kasnije uraditi bila njena majka Ester, koja je na nju prenijela osjećaj i potrebu za očuvanje sefardske kulture, tradicije i nadasve jevrejskošpanskog jezika. Prve romanse naučila je u krilu majke Esterke, a kasnije ih je i sama prikupljala.

U veoma zatvorenoj sefardskoj zajednici¹ postojala je jasna linija razgraničenja između privatnog i javnog domena². Paloma Díaz-Mas (2016) piše da se za vrijeme Otomanskog carstva život Jevreja odvijao u dijelovima grada koje su oni naseljavali, pri čemu su kuće raspoređene tako da je u sredini postojao prostor u vidu dvorišta *cortijo* kao mjesta za različite društvene aktivnosti. Tako se nastavilo živjeti i u mjestima koja su nakon progona Sefardi naseljavali. Javni život je kao i u svim patrijarhalnim zajednicama pripadao muškarcu. Oni su radili u administraciji, bavili se trgovinom, školovali se, ali samo dječaci koji su učili pisati i čitati, te imali predmete iz religije s ciljem očuvanja vjerskih obreda. Ženi je pripadao privatni

¹ (...) zbog očiglednih poteškoća, prije svega lingvističkih u odnosu na druge etničke grupe, Sefardi su od samog dolaska u Bosnu pa gotovo tri stoljeća kasnije, zasnovali zatvorenu sredinu. Tražili su utočište u svojoj vjerskoj kuturi i u svojim trgovačkim vještinama, tako da su praktično samo te vještine podizale most za komuniciranje van zajednice“ (Prenz 2006: 168). (prevod naš)

² “En las comunidades sefardíes tradicionales del Mediterráneo oriental del Norte de África el papel de los hombres y las mujeres estaba bien establecido y diferenciado.” (Díaz-Mas; Martín Ortega: 2016: 11)
“U tradicionalnim sefardskim zajednicama južnog Mediterana i Sjeverne Afrike uloge muškaraca i žena bile su jasno postavljene i različite. “(prevod naš)

domen, kuća, porodica, rodbinske i komšijske veze. Živeći u zajednici, koju nisu napuštale, govorile su isključivo jevrejskošpanskim jezikom pa su tako upravo one zaslužne za očuvanje, ne samo tradicije i kulture, nego povrh svega maternjeg jezika.

Laurin život obilježen je burnim društvenim transformacijama. Bosna je prolazila kroz velike i turbulentne promjene; aneksija i velika ekonomska kriza su utjecale na sve segmente života. Sefardske porodice nisu bile izuzetak, pa je tako Bohoretin otac odlučio sa porodicom preseliti u Istanbul (1900-1908). Ni tamo im život nije bio mnogo bolji, ali Laura je dobila priliku za školovanje na *L'Alliance Israelite Universelle* gdje je naučila francuski, njemački, italijanski i ponešto turskog³. Porodica se vraća u Sarjevo nakon osam godina, ali su sada okolnosti bile drugačije, kćeri su stekle nova znanja i bile spremne da svoju porodicu izvedu naprijed. Jedna od njih, Nina, uz pomoć druge dvije sestre, otvorila je prvi dućan šešira *cich Parissiene* u Sarajevu. O podvigu žena koje se u konzervativnoj sredini odluču za takvo što Bohoreta je ponosno pisala u jednoj od svojih pjesama⁴. Sam naslov pjesme ukazuje da je uspjehu prethodila borba.

„Mis ermanikas en sus kareras
Hueron mancebas y asoladas
En el komercio hueron primeras
Por eso sus penas hueron rezdoblas
Por esto lazdraron sin mezura
Montanias tuvieron de ideas
Que dias locos, que torturas
Ellas no se dejaron atabafar de eso!“

„Moje sestrice u svojim poslovima
Bijahu mlade i usamljene
U trgovini su bile prve
Zato su i njihove muke bile veće

3. “Para las mujeres sefardies, esas escuelas occidentales, y especialmente las de Alliance, supusieron una revolución cultural.

Las familias sefardies empezaron a valorar esa educación occidentalizada como una oportunidad para la mejora y el ascenso social de sus hijos... y también de sus hijas. Lo cual suponía un cambio radical de mentalidad con respecto al papel de las mujeres en la sociedad sefardí.” (Díaz-Mas; Martín Ortega: 2016: 20)

„Za ženu Sefartknju te zapadne škole, a posebno Alliance, značile su neku vrste kulturne revolucije. Sefardske porodice počele su cijeniti zapadno obrazovanje kao priliku za poboljšanje socijalnog statusa svojih sinova... i također svojih kćeri. To je predstavljalo radikalnu promjenu mentaliteta glede uloge žena u sefardskoj zajednici.“ (prevod naš)

4. *Al occasion del jubileo de combate, lavoro i successo* (1936) (Prilikom proslave borbe, rada i uspjeha)

U poslu nisu imale mjere
Imale su brdo ideja,
Kakvi ljudi dani, kakve muke
Ali one nisu dozvolile da ih pokore!⁵.

Uprkos svim nedaćama koje su zadesile Lauru i njenu porodicu ona je uspjela da se realizira i privatno i profesionalno. Udala se 1912. godine za Daniela Papu, kao jedina od kćeri koja se udala za Jevreja. Ubrzo je na svijet došao i njihov prvi sin Juda, a potom i drugi Bar Kohba⁶. Nažalost Drugi svjetski rat je sve promijenio, sinovi su odvedeni u logor Jasenovac gdje su i ubijeni. Muž teško ranjen, psihički obolio i takav proveo posljednje godine svoga života. U samoći, krhkoga zdravlja, pod drugim identitetom, pod zaštitom katoličkih sestara u jednoj bolnici umrla je i Laura Papo Bohireta. Ne zna se kada⁷, niti gdje je pokopana.

BOHORETA AKTIVISTICA, ESEJISTKINJA I ČUVARICA KULTURNOG NASLIJEĐA

Na svom kratkom, teškom i na kraju tragičnom životnom putu Laura je bila prije svega neprikosnovena čuvarica tradicije i kulture iz koje potiče. Za početak je sebi dala jasan cilj, ne da postane književnica, nego prevashodno kulturna radnica, učiteljica koja je željela ženu Sefartkinju opismeniti, emancipirati, podučiti i ne dozvoliti da je se omalovažava: Predstaviti sefardsku ženu onakvom kakva je u istinu ona bila: - *kero dar a konoser a la mužer sefardi de Bosnia, i no kero komplikar el ečo*⁸. U tom kontekstu prisjećamo se njenih dobro poznatih debata sa Jelicom Bernadžikowskom-Belović⁹ i Romanom Buki, u kojima jasno staje u odbranu Sefartkinje i objavljuje svoj prvi novinski članak „Die Spaniolische Frau“ (1916). Kasnije ćemo vidjeti da su te rasprave bile važne jer su konsolidirale njen položaj i definirale prirodu njenog pisanja. Važno je naglasiti da je periodika, kako tvrdi i Díaz-Mas (2016), imala značajnu ulogu kada je u pitanju bio odnos žene prema književnim tekstovima. U novinama su objavljivani i različiti književni žanrovi, zapravo to je bio način da se književnost učini dostupnom svima. Osim toga bilo je i tekstova čiji

5. (prevod naš)

6. Podaci preuzeti iz domovnice Jevrejske općine u Sarajevu

7. Nezirović (2005) kao datum smrti navodi 12. 06. 1942.

8. „Želim da se upozna sefardska žena iz Bosne i ne želim usložnjavati tu stvar“ (2005: 41)

9. „Die sudslavishe Frau in der Politik“, Jelica Bernadžikowska-Belović; *Bosnisha Post* (1916)

sadržaj je bio namjenjen ženama, ali i onih koji su za temu imali novu ulogu koju je žena dobijala u ondašnjem društvu.

U Bohoretinim esejima do izražaja dolazi prije svega didaktički ton kojim se obraća svom čitatelju/slušatelju. Njen aktivizam i društvena angažiranost nisu manje značajan segment esejističkog pisanja. Teme i motivi u ovim esejima nastavak su onih kojima se bavi i u svojim dramskim tekstovima o običajima i dramama društvenog karaktera, a to su teme iz porodičnog i društvenog života, položaj i uloga žene, prihvatanje odnosno kritiziranje prošlih vremena, ali i pojava u stvarnosti koju je autorica živjela. Objavili smo ih u u III tomu *Rukopisa* (2017). U eseju *Hecho hechizo* već u naslovu i podnaslovima: *Honra al lavoro, La valor del oficio (Silvain Roudes). Quien lazdra alcanza. Hecho hechizo. La vida de Edison. Segun Stephan von Fodor*,¹⁰ *director de la central electrica de Budapest, Saraj 23 de Novembre 1927*.¹¹ prisutan je ton osobe koja podučava, koja šalje poruku. Esej je napisan kolokvijalnim jezikom s namjerom da se prezentira u teatru¹² i da se na taj način obrati publici, tj. radničkoj klasi i problemima sa kojima se suočavaju u vrijeme ekonomske krize između dva svjetska rata. Prenz (2017:15) smatra da “esej ima katrakteristike pozorišnog jezika pri čemu na trenutke evocira ideju pozorišta za narod Romen Rolana”. Kao dobar poznavalac Bohoretinog djela, a osobito njenog teatra, Prenz Bohoretine dramske postupke vidi kao adekvatno sredstvo za ciljeve koje je pred sebe postavila, a to je u prvom redu podučiti narod. „Escojo una tema que responda a nuestras demandas y no kero empesar a avlar ni por historia, ni literatura ma por aqueo que mos preme...” (Bohoreta: 2017: 44)¹³. Ipak, ne sasvim u skladu sa ovom namjerom, autorica u prvom dijelu eseja daje historijski pregled pri čemu poredi uvjete rada prije austrijske okupacije (mnogo bolje vrijeme po mišljenju autorice) i sadašnje. Period austrougarske okupacije bio je težak za radničku klasu “Ermanos, esta clasa y este lavoro amargo, (...) es la cangrena muestra *rak, rana*, del pueblo” (Bohoreta 2017: 45)¹⁴, ali uprkos tome obilježen je monoštvom pozitivnih činjenica, kao npr. napredak u trgovini, u obrazovanju itd. Tema koja osobito zaokuplja Bohoretu kao aktivisticu je tema vezana za rad, jer kroz posao ljudi se

¹⁰ Stephan von Fodor Edison: *Der Lebensweg eines Erfinders* (Edison: *Putovanje jednog izumitelja*).

¹¹ *Slava radu; Značaj posla (Silvain Roudes); Ko radi uspije; Dobro odrađen posao; Edisonov život. Prema Stephan von Fodor direktor električne centrale u Budimpešti* (prevod naš)

¹² Bohoreta je često surađivala sa pozorišnom grupom „Matatja“, koju je utemeljila jevrejska radnička omladina 1923. godine.

¹³ “Izabrala sam temu koja ima veze sa našim potrebama, ne želim započeti priču ni historijom ni književnošću nego onim što nas zanima.” (prevod naš)

¹⁴ “Braćo, ova klasa i ovaj teški rad, (...) to je naš gangrena *rakrana*, našeg naroda.” (prevod naš)

uvezuju, okreću jedni prema drugima, posao spašava od propasti i stagnacije, u poslu Laura vidi spas u teškim vremenima. Ona podstiče i hrabri radničku klasu: “No ay hecho al mundo que non tenga suvida y su abašada”¹⁵. (2017: 46).

Laura izrazito cijeni iskustvo starih i potencira značaj prihvatanja savjeta. Ističe da je starost znak zrelosti i ukazuje na potrebu davanja i prihvatanja savjeta kako bi se ljudi međusobno pomagali. Poziva se na francuskog sociologa Silvaina Roudesa i njegovo djelo *L’Homme qui Reussit - Sa Mentalite, Ses Methodes* (1908), te ističe kako se cijelo djelo može svesti na nekoliko riječi: “quien lazdra alcanza o de blanco a moreno”¹⁶. (Bohoreta 2017: 46), zaključujući kako smo isti savjet toliko puta čuli od naših starih: “Esto sentimos nosotros muchas vezes dicir de boca de nuestros buenos viejos ma no mos alcanza el mejajo que en este refran esta entera la ciencia moderna” (Bohoreta 2017: 46)¹⁷.

Laura govori i o suvremenim izumima, svoga čitatelja poziva dao tome razmišlja i da shvati da je to rezultat mukotrpnog puta na kojem se pada ali i diže “(...) te caites, ya te alevanteras dice muestra ley. Los refranes dizen si te kajes 6 vezes, alevantate 6 vezes” (2017: 53)¹⁸.

Jedan od svojih eseja Laura je posvetila i Tomasu Edisonu: “rey de los fečizeros, el rey de los pensadores de los lazdraderos” (kralj svih izumitelja, svih mislilaca, svih vrijednih radnika) (2017: 54). On je za nju model čovjeka koji treba biti uzor: “El mundo tomo otra facia gracias a los inventos de este savio” (svijet se promijenio zahvaljujući izumima ovog mudraca) (2017: 56). Piše o njegovom životu i istrajnosti na putu do cilja. Fokus je stavljen na period Edisonove adolescencije i mladosti, kao i na njegova otkrića. Esej zaključuje idejom američkog izumitelja po kojoj je neophodan “1. procenti de genio y 99 % de sudor” (procenat genija i 99 procenata znoja). U ovom eseju Laura ponovno insistira da samo rad donosi napredak pri čemu afirmira svoju ideju socijalizma.

O Bohoretinom drugom eseju *La mužer sefardí de Bosna* pisalo se u više navrata, a ovdje ćemo pomenuti neke, po našem mišljenju, najvažnije aspekte. Naime, riječ je o, kako je Muhamed Nezirović naziva, *etnološkoj raspravi*. Pisac predgovora i prevodilac do sada jedinog na bosanski jezik prevedenog Bohoretinog djela razloge da ovako definira žanr obrazlaže na sljedeći način:

¹⁵. “Ne postoji ništa na svijetu što nema svoje uspone i padove.” (prevod naš)

¹⁶. “Ko radi (od jutra do mraka) uspije.” (prevod naš)

¹⁷. “Ko naporno radi nešto postigne. Ovo smo više puta čuli iz usta naših dobrih starih, ali nam ne ulazi u glavu da je u ovu poslovicu stala cijela suvremena znanost.” (prevod naš)

¹⁸. “Pao si i podići ćeš se, kaže naš zakon. Poslovice kaže ako padneš 6 puta, 6 puta ćeš i ustati.” (prevod naš)

„Mi smo u dva navrata za ovo Bohoretino djelo upotrijebili riječ rasprava, jer ono jeste to. Naime, u njemu je sistematski izloženo sve ono što se tiče sefardske žene, ali u njemu nema ni traga od one suhopranosti od koje pate neke znanstvene rasprave, štaviše, na mnogim je mjestima ono puno neke posebne poetičnosti i čovjek koji ga je počeo čitati teško ga ostavlja nedočitanog.“ (2005: 36)

U istoj raspravi Bohoreta ukazuje na sličnosti i razlike između dva načina života i razmišljanja, prošlog i savremenog. Osobito je naglašena uloga majke čuvarice tradicije i običaja koje Bohoreta detaljno opisuje. Ona piše o karakteru žene Sefartkinje, o načinu na koji se odjeva, o odnosu sa komšijama i porodicom, o bračnim i drugim odnosima unutar porodice, o kulinarstvu i higijeni. Cijeni stare običaje i o njima nostalgично piše, ali istovremeno konstatuje neophodnost prilagođavanja novim vremenima, ističući da je osobito važno da žena bude svjesna svojih prava: „(...) y es de entender una vez para siempre ke la muher kon el tiempo demanda sus derechos en forma del feminismo moderno” (79) [(...) i treba shvatiti jednom zauvijek da žena traži svoja prava u obliku savremenog feminizma. (prev. Nezirović 2005: 201)]. Žali jer su mnogi običaji nestali i potiče mlade da se vrate tradiciji: „Oj no se kanta mas! La vida con sus demandas esta traspizando mas de alguna koza importante y no se kere dičo de las tradiciones” (72) [Danas se više ne pjeva. Život sa svojim pitanjima upravo gasi mnoge važne stvari, a kamoli tradicije. (prev. Nezirović 2005: 189)]. Ali također dodaje: “Ke tornen las mansevikas a los uyos viežos komo abrayan kon dos manos las modas viežas” (52) (Neka se mlade vrate starim običajima kao što objeručke prihvataju i starinsku modu. (prev. Nezirović 2005: 145)].

Borba za prava žene Sefartkinje je zapravo jedan od prvih oblika modernog feminizma, na što ukazuje Tomašević u predgovoru *Sefardske žene u Bosni* smatrajući da je to: „početak ženinog bavljenja sobom i svojim bićem žene ovog podneblja, pa možda čak i početak feminizma u Bosni” (2005: 251).

Bila je veoma svejsna važnosti očuvanja jevrejskošpanskog jezika, afirmirala je fonetsko pisanje “escribir komo se avla” (piši kako govoriš), koristila latinski alfabet, a sve u cilju promicanja svijesti o jeziku kao o osnovi kulturnog identiteta. Zahvaljujući svojoj majci, od koje je naučila prve romanse, veoma rano je krenula putem očuvanja sefardskih običaja, a povrh svega maternjeg jevrejskogšpanskog jezika. To je podrazumijevalo prikupljanje romansi, od kojih će neke kasnije biti izučavane i objavljene. Susret sa Manuelom Manrique de Laraom, španskim diplomatom, muzikologom i najistaknutijim sklupljačem romansi s početka XX stoljeća, bio je poziv da nastavi na svom putu prikupljanja i čuvanja tradicije.

Interesantno je da je Manrique samo od Laure prikupio 17 romansi. O ovom susretu Bohoreta je pisala:

„Con razon dice don Manuel Manrique de Lara, con el cual tuve el honor de colaborar en su romancero sefardí: que estas romances tan anticvas y tan guardadas onde mosotros le hazen el efecto de un buquet de claveles y rosas en un campo de yervas malas. ¡Cuándo puede maravillar ansina un cante el cual en la tiera madre de España ya desapareció! A este señor de Lara no se le topara palavras para maravillarse por los biervos anticvos contenidos en muestras romances”³⁸ Manuel Manrique de Lara.”¹⁹ (2005: 64)

Osim što ih je prikupljala, Laura ih je inkorporirala u svoje dramske tekstove, kao i u slike o običajima. Često bi baš ona na klaviru pratila izvođače, bila je neka vrsta muzičke pratnje, pa je tako u *Jevrejskom glasu* (1931: 44, 7) i najavljena: “Bohorta koja prati na klaviru sve pjesme i romanse, uz sudjelovanje društvenog mandolinskog zbora”.

BOHORETINI DRAMSKI TEKSTOVI

Socijalne drame *Shuegra ni de baro buena* (1932/33), *Hermandat* (1935) i *Esterka* (1930) čine trilogiju. I u ovim dramama Bohoreta se bavi pitanjima položaja i uloge žene, temama koje su definirale njeno djelo i njenu viziju feminizma. Ona odlučno staje u odbranu prava žene na obrazovanje i rad. Sama autorica drame određuje kao *ritratos sociales de nuestros dias* (socijalni portreti naših dana), čime jasno ukazuje na teme koje je zaokupljaju. Ovi tekstovi su zapravo odraz društvenih problema u Bosni tridesetih godina. Efekti svjetske ekonomske krize potresali su cijelu zemlju. Nezaposlenost, siromaštvo, propadanje firmi i porodičnih obrta problemi su koji zaokupljaju i likove Bohoretinih drama. Autorica o njima govori kroz prizmu sefardske zajednice. Najčešće su to ženski likovi koji govore iz svojih domova, iako se ne može zanemariti ni prisustvo muških glasova u dramama. Posebno je Bohoretin teatar baziran na porodičnim iskustvima. Izreka *Shuegra ni de baro buena* (svekrva ni od blata nije dobra; bos. ekv. Svekrva i od šećera nije dobra) poslužila je Bohoreti za naslov jedne od drama. Poslovice su, primjećujemo, veoma prisutne u Bohoretinim tekstovima. Ona ih je „spontano utkala u svoje djelo, one su važan instrument u rukama Sefartkinje jer su baš žene i bile njihove glavne zaštitnice. Žena je suverenija

¹⁹ „S pravom je govorio don Manuel Manrique de Lara, s kojim sam imala čast surađivati u njegovom sefardskom romanseru: da su ove romanse tako stare i tako ovdje kod nas sačuvane da se čine kao buket karanfila i ruža u nekom polju korova. Koliko može zadiviti pjesma koja je u majci domovini Španiji već nestala. Tom gospodinu de Lara nedostajalo je riječi da izrazi svoje divljenje zbog starih riječi prisutnih u našim romansama.“ (2005: 64)

u poslovicama od muškarca, ona ih upotrebljava gotovo u svim važnim prilikama“ (Spahić 2020: 152) Prenz smatra da su u drami po srijedi „jednostavni argumenti, ne baš uvijek spretno razrađeni iz perspektive dramske radnje, ali u sebi nose nemire i razmišljanja koja obavezuju likove da prihvate nova drugačija ponašanja u svojim porodičnim i društvenim vezama“ (2016: 4). Sukob između dobre svekrve i loše snahe tema je koja zaukuplja likove u dva dramska teksta: *Hemandat* i *Shuegra ni de baro buena*. Ovim dramama Bohoreta narušava stereotipnu šemu u kojoj je svekrva zla, a snaha dobra. Snaha je prikazana u svjetlu u kojem smo naučeni percipirati svekrvu, ona je nervozna, konzervativna, u svekrvi vidi neprijatelja. Sasvim suprotno tradicionalnim stavovima svekrva je žena puna razumijevanja i strpljenja, sasvim otvorena za nove ideje i stavove. Osim ove teme koja je poslužila kao nit vodilja „prepliću se ekonomski problemi koji direktno utječu na porodični posao, kao i porodične veze. Kćer Blankita osjeća veliku strast za kiparstvom i bori se da ostvari svoje pravo na obrazovanje u drugom gradu, kako bi nakon završenih studija mogla finansijski pomoći svoju porodicu; sin Simon, konzervativan i na trenutke priglup, odlučuje se na brak iz kompromisa, rizikujući tako autentičnu ljubavnu vezu sa Mercedes; otac uprkos svim nedaćama i problemima uspijeva uspostaviti ravnotežu u svojoj porodici.

U drugom dramskom tekstu *Esterka*²⁰ prikazana je sefardska porodica u kojoj se žena, nakon što joj se sin razboli, suprostavlja mužu, a time i tradiciji po kojoj žena ne treba raditi. Izrazito osviješćena žena Sefartkinja traži svoja prava veoma jasnim argumentima: „No estamos en la Arabija. Esclavas no ay mas, bivimos en Europa, en una tierra de libertad! Yo kero lavorar. I tu sano ke estes, aze luke te parese komo te komanda tu korason!“ (Bohoreta 2016: 66) (Nismo u Arabiji. Više nema robinja, živimo u Evropi, u slobodnoj zemlji! Ja želim raditi! A ti kada si već zdrav, učini kako ti se čini da treba kako ti tvoje srce nalaže!). U ovoj drami se afirmira ženina potreba za intelektualnim razvojem, to čak čine i stariji ženski likovi u drami, kao npr. nona Rufka (*Rukopisi* str. 39). Bohoreta ističe solidarnost i podršku koju su žene pružale jedna drugoj.

NONA: Da, kćeri moja. Puno dobrog sam od nje naučila. – U moje vrijeme izlazila je jedna novina Santo Semo, i nije bilo u Saraju više od tri četiri žene koje su je razumjele. – Ja sam se tek bila udala, a tetka Luna Zekiyeva je već imala djecu – troje, četvero. Baš sam joj zavidjela! Ja sam joj govorila: Vidi Luna, kada bih te vidjela pokrivenu zlatom i dijamantima ne bih ti zavidjela, ali to što znaš čitati, to želim više nego išta. – I rekla mi je. Počni i ti, oči i pamet ti je Bog već dao! Daj snagu duši i znat ćeš. Poslušah je, nisam bila lijena. Skrivajući se, dok je

²⁰ Dramsko djelo objavljeno u biblioteci *Biblioteca Orbis Tertius* Univerziteta La Plata u Argentini i predstavlja dio projekta kojeg je pokrenuo Muhamed Nezirović u suradnji sa Historijskim arhivom.

*rabin podučavao zetove i čap-čup, čap-čup naučih i ja čitati – pazi na moju Lunu i dan-danas
kada je vidim sjetim se toga i poželim joj zahvaliti!* (prevod naš)

Osim što se bavila društveno angažiranim temama Bohoreta je pokazala i interes za različite književne žanrove kao i za književnost općenito. „Dakle, romanse su priče koje se pjevaju” i Esterka podvlači, „dobro kažeš. Stare su 400–500 godina” (Bohoreta I: 20, u Prenz 2016: 13). A citat koji sijedi. nastavlja Prenz (2016), „čini se kao da je Borgesov“: „Vidiš, Linda, to je pedagogija – može stati u dvije riječi, koliko se knjiga piše, a na kraju se vraćamo na ono što su stari govorili” (Bohoreta I: 20, u Prenz 2016: 13). Bohoreta ukazuje na razlike između *romansi* i pjesama (*kantiga*) te se osvrće na muzičke aspekte povezane sa književnošću. Nema u Bohoretinim djelima lake spontanosti ili krive retorike, radi se o autorici koja ima veoma lucidan i precizan cilj, a pri tome interesantan koliko i sam proces nastajanja“ (Prenz 2016: 14).

BOHORETA PJESNIKINJA

Osim esjea, rasprava, dramskih tekstova, kratkih priča Bohoreta je pisala i prevodila pjesme. U III tomu *Rukopisa* (2017) uvrstili smo pjesme: *Al ocasion del jubileo de combate, lavoro y suceso. Saraj, Majo 1911 – marzo 1936, Madres, Huanita y Violetas*.²¹ Pjesma *Al ocasion del jubileo de combate, lavoro y suceso* se sastoji od 17 strofa. Narativnog je karaktera, iako su prisutni i lirski elementi. Pjesma tretira teme iz svakodnevnog života. Pisana je povodom 25 godina od otvaranja porodičnog dućana “Chic Parisienne”. Pjesmu je posvetila sestri Nini. Kao što smo već rekli, pjesma slavi podvig mlade žene, koja u jednoj izrazito konzervativnoj sredini, kakvo je bilo ondašnje Sarajevo, otvara trgovinu šešira. U predgovoru III toma *Rukopisa* Prenz piše: „U pjesmi je prisutan široki dijapazon tema koje govore o kulturi rada, kao i onih koje se tiču porodičnog prostora obrađenih s istinskom poetskom senzibilnošću. Također aludira i na temu rata sjećajući se gorkih trenutka, Dude, Esterinog muža. Namjerno ili ne, radi se o jednom latentnom ramu u koji je stalo 25 godina njihovog života. Ne radi se o poemi *ubi sunt* jer daleko od toga da lamentira za prošlim vremenima ona zapravo spokojno govori o prolaznosti vremena, o vrijednostima svakodnevnog rada, o prihvatanju porodičnih uloga, o patnjama koje su iza njih, i osobito naglašava srećne trenutke, sve to u epici svakodnevnice kojom razotkriva ljepotu svakodnevnog života” (2017: 16)

²¹ *Prilikom proslave borbe, rada i uspjeha, Majke, Huanita, Ljubičice*

Huanita po strukturi podsjeća na špansku romansu. U pjesmi su prisutni lirski i epski elementi. Pjesma se u nekim segmentima udaljava, da bi se opet približila modelu moderne romanse. Za temu ima izigrano povjerenje i razočarenje. U ovoj pjesmi Bohoreta koristi metaforu, što nije slučaj niti sa jednom drugom njenom pjesmom. Pjesma *Madres* posvećena je majci. Kao i u proznim tekstovima majka joj je neiscrpna inspiracija. I ovdje se majka žrtvuje za svoju porodicu. Bohoreta u pjesmi koristi drugo lice kako bi se obratila kćerima, a istovremeno piše iz pozicije kćerke.

„Ken te kere? Ken te ama?
De la kuna fin la vežes?
Sos tu sola, unika mama,
Madre ke no aj, mas ke una vez.“

„Ko te voli? Ko te ljubi?
Od bešike pa do starosti?
Samo ti, jedina mama,
Majka je samo jedna.“²²

Pjesmu *Violetas* Nezirović poredi s pjesmom Umihane Čuvidine *Sarajlije idu na vojsku*. Pretpostavlja se da je nastala za vrijeme I svjetskog rata jer govori o vojnicima koji idu u rat, dok majke i djevojke ostaju da ih čekaju.

„Los ke tan lindo nos kantavan
Mos abandonan i se van.
A kombatir i a morir
Madres no los ven mas venir.“

„Oni što nam lijepo pjevaše
Napuštaju nas i odlaze
Ratovati i umirati,
Majke ih vidjeti više neće.“

²² prevod naš

ZAKLJUČAK

Život Laure Papo obilježen je burnim društvenim transformacijama koje su neminovno utjecale na njeno stvaralaštvo i njena opredjeljenja. Svoju prvotnu namjeru, edukatorice i čuvarice sefardske tradicije i jezika, u potpunosti je ispunila. No, uprkos činjenici da dalje od toga i nije imala namjeru činiti, Bohoreta je postala i spisateljica. Iza sebe je ostavila bogato književno djelo. Mnogi su u njenom stvaralaštvu vidjeli samo folklorni materijal i to smatraju najvrednijim segmentom njenog djela (Vidaković 1990: 107). Nezirović (2005) također ukazuje na taj aspekt Bohoretinog pisanja, ali smatra da djelo ove spisateljice ima mnogo širu i univerzalniju dimenziju. Ženi Sefartkinji pripalo je centralno mjesto, ženski likovi su najuspjeliji likovi u Bohoretinom cjelokupnom djelu. Do izražaja dolazi njena osviještenost i odlučnost da se bori za pravo na obrazovanje i rad. Ona je sposobna da se prilagodi novonastalim okolnostima u vremenu velikih transformacija u prvoj polovini XX stoljeća. Laura Papo afirmativno gleda na proces modernizacije i okcidentalizacije, ali istodobno ukazuje i na pozitivne elemente prošlih vremena. Kao neprikosnovena čuvarica tradicije i jezika Bohoreta je u svoja djela utkala i romanse, te ukazivala na razlike između romansi i pjesama. Kao poznavalac tradicije prikazala je ženu sefartkinju do tančina, ali isto tako precizno i cijeli jedan narod koji je naseljavao i naseljava Bosnu. Etička komponenta važan je elemenat Bohoretinog pisanja, ona je pristuna u odnosima unturar zajednice koju opisuje, ali i u odnosu prema sopstvenom pisanju, iskrenom i autentičnom. I na kraju, ali ne manje važno, kako tvrde poznavatelji njenog djela i lika (Nezirović, Vidaković, Tomašević, Prenz, Papo) Laura Papo Bohoreta je začetnica ideje feminizma u Bosni.

Kakao bi djelo ove spistaeljice postalo predmetom interesa bosanskohercegovačkih znanstvenika, koji bi ga mogli i trebali izučavati kao dio književnog nasljeđa naroda Bosne i Hercegovine, neophodno ga je prevesti. Dug je to prema Bohoreti koja, uprkos činjenici da je znala da njen maternji jezik nestaje, nikada nije prestala da ga baštini i od zaborava čuva.

LITERATURA

1. Díaz-Mas, Paloma, Elisa Martín-Ortega (2016), *Mujeres sefardíes lectoras y escritoras, siglo XIX-XX*, Iberoamericana-Vervuert, Madrid - Frankfurt
2. Nezirović, Muhamed (1992), *Jevrejskošpanjolska književnost*, Svjetlost, Sarajevo
3. Prenz, Cecilia (2012), *Esterka de Laura Papo Bohoreta: Drama en tres actos en judeoespañol de la comunidad sefardí de Bosnia*, Historijski arhiv, Sarajevo
4. Prenz, Cecilia (2014), "Dramaturgia de la cotidianidad en la obra de Laura Papo Bohoreta", u: *Verba Hispanica XXII*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani,
5. Prenz, Octavio J. (2006), *Vicisitudes del judeoespañol en Bosnia, Da Sefarad Sarajevo*, Grupo Editoriale Esselibri, Napoli
6. Papo, Bohoreta, Laura (2005), *Sefardska žena u Bosni*, Connectum, Sarajevo
7. Papo, Bohoreta, Laura (2015), *Rukopisi*, Historijski arhiv, Sarajevo
8. Papo, Bohoreta, Laura (2016), *Rukopisi*, Historijski arhiv, Sarajevo
9. Papo, Bohoreta, Laura (2017), *Rukopisi*, Historijski arhiv, Sarajevo
10. Spahić, Edina, (2020), "Sefardske poslovice u *Sefardskoj ženi u Bosni* Laure Papo Bohorete", *Društvene i humanističke studije*, 1(10), 147-158.
11. Vidaković, Krinka (1990), *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Svjetlost, Sarajevo

BOSNIAN SEPHARDS IN THE WORKS OF LAURA PAPO BOHORETA

Summary:

In this paper, we will look into the work of Laura Papo Bohoreta, a Sephardic author who lived and created in the first half of the twentieth century. Given that all her works are written in her native Jewish-Spanish language, our goal in this work is to point out the specifics of her creativity, in order to bring it closer to a wider readership.

We especially aim to emphasize her enlightening role, and the role of guardian of tradition, culture, and language which she created and inherited. A particularly important segment on which her overall creativity is based is the role of women in society at that time. With this work, we will show how Laura Papo, through her female characters and their struggle, paved the way for Sephardic women to achieve their intellectual development and the process of affirming a woman outside her home.

Keywords: Laura Papo Bohoreta; writer; guardian of tradition; Jewish Spanish language; Sephardi

Adrese autorica
Authors' address

Ana Cecilia Prenz Kopušar
Università degli Studi di Trieste
Dipartimento di Studi Umanistici
prenzac@gmail.com

Edina Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
hispadina@gmail.com